

Ludwig Wittgenstein: profeet van het logisch-positivisme of filosoof van de negatieve theologie?

Vernieuwer of eclecticus?

Dat de belangstelling voor het werk van de Oostenrijkse filosoof Ludwig Wittgenstein (1889-1951) in academische kringen zo goed als nooit van de lucht is, zal niemand verbazen. Wittgenstein behoort wellicht tot de belangrijkste filosofen van de 20ste eeuw. Maar ook onder niet-academici is de interesse de laatste decennia toegenomen. Tot de verbeelding sprekende biografische romans zoals Bruce Duffy's *The world as I found it* (1987) en postmoderne films zoals Derek Jarmans *Wittgenstein* (1993) zijn hieraan wellicht niet vreemd. Maar alhoewel deze kunstzinnige uitingen op zich natuurlijk niet geheel onverdienlijk zijn, dragen zij wel bij tot een bepaalde mythevorming (Wittgenstein als *weirdo*, om het maar eens oneerbiedig te zeggen) waarvan men zich kan afvragen of ze Wittgensteins werk niet meer kwaad dan goed doen.

Wittgenstein publiceerde tijdens zijn leven slechts twee werken. Het tweede is een nu volslagen vergeten *Wörterbuch für Volksschulen* dat dateert van 1926 toen Wittgenstein een blauwe maandag leraar was in het dorpsschooltje van het Oostenrijkse Otterthal, nadat hij aanvankelijk ook in Trattenbach en Haßbach, Puchberg en Kirchberg onderwezen had (cf. WV, p. VIII-X). Zijn eerste en ongetwijfeld meest bekende werk is de *Logisch-philosophische Abhandlung*, beter bekend als de *Tractatus logico-philosophicus*. Die titel werd bedacht door de ethicus George Edward Moore, die zich op zijn beurt wellicht liet inspireren door de 'Tractatus Theologico-Politicus' van Spinoza. De Tractatus van Wittgenstein verscheen in 1921 in eerste instantie als een wetenschappelijk artikel in het laatste nummer van Wilhelm Ostwalds tijdschrift 'Annalen der Naturphilosophie' en pas een jaar later in boekvorm (in een tweetalige Duits-Engelse editie).

Of de Tractatus een oorspronkelijk werk is, en in welke mate het eventueel door de ideeën van anderen beïnvloed werd, is niet helemaal duidelijk. Wittgenstein zelf zegt in de inleiding van zijn werk dat hij "geenszins [pretendeert] nieuw te zijn." (*TLP, p. 9) Hij vermeldt geen bronnen, zegt hij, omdat het hem koud laat "of wat ik gedacht heb, voor mij al door een ander is gedacht." (*TLP, p. 9) In zijn jonge jaren las Wittgenstein het werk van Schopenhauer en ook Plato schijnt hij plezierig gevonden te hebben. Nochtans maakten slechts de schrijvers op het grensgebied van filosofie, theologie en poëzie echt indruk op hem: Augustinus, Dostojevski, Kierkegaard en Tolstoj (cf. Kuypers, p. 22 en 29 noot 23). Aangezien Wittgenstein niet echt een nieuw filosofisch systeem heeft nagelaten – hij wilde immers geen school maken – moet zijn vernieuwing vooral gezocht worden in de innoverende denkmethoden die hij zocht om filosofische problemen op te lossen en er inzicht in te krijgen (cf. Kuypers, p. 21). De enige filosoof die misschien echt een invloed heeft gehad op Wittgensteins denken was Kierkegaard. Wittgenstein had een buitengewone bewondering voor Kierkegaard. Dat blijkt o.a. uit hun overeenkomstige werkwijze om zaken als esthetiek, ethiek en religie niet via de logica aan te pakken, maar ook door het centraal stellen van de alledaagse leefwereld (cf. Kuypers, p. 22).

Hoeveel mensen de inhoud van de Tractatus echt begrijpen – en of dit laatste überhaupt wel mogelijk is – is niet zo duidelijk. Wittgenstein schreef in zijn *Vorwort* dat "dit boek [...] misschien alleen iemand [zal] begrijpen, die de gedachten welke erin uitgedrukt zijn – of toch soortgelijke gedachten – zelf al eens gedacht heeft." (*TLP, p. 9) Geeft hij daarmee niet aan dat zijn Tractatus een erg persoonlijk geschrift is dat, alhoewel geschreven in een uiterst formele en op vele plaatsen zelfs wiskundige taal, niet losgezien mag worden van *de mens Wittgenstein* en de omstandigheden waarin het totstandkwam (waarbij ik dan ongenueanceerd voorbijga aan het feit dat de echte aanzet

van de Tractatus al van voor de Eerste Wereldoorlog dateert, nl. van tijdens Wittgensteins verblijf in het Noorse dorpje Skjolden in de periode 1913-1914, waar hij zich overigens ook vaak eenzaam en neerslachtig voelde). Alhoewel zijn nagelaten werk – waarvan het merendeel in de jaren na zijn dood gepubliceerd werd – het tegendeel bewijst, wordt Wittgenstein vaak nog afgeschilderd als een rabiate logisch-positivist.

De tautologie van de stilte

Bij diegenen die al wel eens wat *van of over* Wittgenstein gelezen hebben, zal de Tractatus misschien vooral bekend zijn omwille van zijn slotuitspraak “*Wovon man nicht sprechen kann, darüber muß man schweigen*” (TLP 7). Over de diepere betekenis ervan kan ik kort zijn: die is er volgens mij namelijk nauwelijks. Maar dat maakt de uitspraak niet minder waar of fundamenteel. TLP 7 is ‘slechts’ een tautologie die zegt wat ze zegt: “Van dat, waarover niet kan worden gesproken, moet men zwijgen”. Dit is geen bevel of gebod, geen advies of ethische regel die navolging verdient. Er is nu eenmaal geen andere mogelijkheid: waarover men niet spreken kan, moet men zwijgen. Dit heeft niets te maken met wat sommigen een ‘recht op stilte’ of een ‘recht om te zwijgen’ genoemd hebben (Chauviré, p. 74 en 84) Want dit zou het bestaan van een ‘recht op spreken’ impliceren, en daarmee dus een vrije keuze. Die vrije keuze is er niet. De grenzen van onze taal kunnen niet overschreden worden, hoe graag we dat ook zouden willen. Wat onzegbaar is, valt hoe dan ook niet uit te spreken. Waaraan Frank Ramsey, de jonggestorven wiskundige en vriend van Wittgenstein, toegevoegd zou hebben: “*en we kunnen het ook niet fluiten*” (aangehaald in Kuypers, p. 227).

In november 1919 schrijft Wittgenstein in een filosofische brief aan zijn vriend, de uitgever Ludwig von Ficker: “*Het boek heeft een ethische betekenis. Ik wilde in de inleiding een zin schrijven die er nu dus niet instaat, maar die ik u hier wel geef omdat hij u misschien op de juiste weg kan helpen. Ik wilde namelijk schrijven dat mijn werk uit twee delen bestond: uit datgene dat hier wordt aangeboden en uit al datgene dat ik niet geschreven heb. En juist dit tweede deel is het belangrijkste. Het ethische wordt namelijk door mijn boek als het ware van binnen uit begrensd; en ik ben ervan overtuigd dat het strenggenomen ook ALLEEN ZO te begrenzen valt. Kortom: ik geloof dat ik al datgene waarover velen tegenwoordig alleen maar kunnen stamelen, in mijn boek vastgelegd heb door erover te zwijgen.*” (aangehaald in GTB, p. 177) Jaren later zegt Wittgenstein hierover dat “*we nooit tot de essentie van de dingen [doordringen], maar [dat] we een punt [bereiken] waar het onmogelijk wordt om nog verder vragen te stellen. [...] we moeten [...] inzien dat het verkeerd was om de vraag te stellen. Wat belangrijk is voor de wereld, kan niet over de wereld gezegd worden; want dan zou het ook anders kunnen zijn, zoals elke uitspraak ontkend kan worden.*” (LWL, p. 34) “*Telkens wanneer we proberen te praten over de essentie van de wereld, vertellen we onzin.*” (LWL, p. 110)

Geheime dagboeken

Wie er uitsluitend en onvoorbereid de Tractatus op naslaat, zou ten onrechte kunnen menen dat Wittgenstein met volle overtuiging behoorde tot de logisch-positivisten van de *Wiener Kreis*. Wittgenstein nam inderdaad af en toe deel aan hun gesprekken (zoals blijkt uit de optekening daarvan in *Ludwig Wittgenstein und der Wiener Kreis*). Dat de leden van deze filosofische kring de Tractatus zowat als hun bijbel beschouwden en Wittgenstein voor hun kar probeerden te spannen, is zonneklaar. Maar Wittgenstein zelf heeft zich steeds tegen dit “*platte en vulgaire positivisme*” verzet, o.a. door – met de rug naar zijn toehoorders gekeerd – gedichten van de Indische schrijver Rabindranath Tagore voor te dragen (cf. Chauviré, p. 102).

Voor wie zich een juist beeld wil vormen van de ideeën die Wittgenstein in de Tractatus vertolkt, is het onontbeerlijk om ook diens Tagebücher en Geheime Tagebücher te raadplegen. Daarvan zijn er slechts een paar bewaard gebleven. Wittgenstein had immers in november 1919 vanuit Wenen in een brief aan Bertrand Russell de opdracht gegeven om ze te vernietigen: “*Iets erg belangrijks schiet me te binnen. Onder mijn bezittingen bevinden zich ook een paar dagboeken en manuscripten die allemaal verbrand moeten worden.*” (RKM, R.40) En nog rond 1950 gaf hij de opdracht dat “*enkele notitieboeken die nog dateren uit de ontstaansperiode van de Tractatus vernietigd dienen te worden.*” (aangehaald in GTB, p. 163). Waarschijnlijk is het louter toevallig dat deze zogenaamde *Gmundener Notizbücher* (door Georg Henrik von Wright zo genoemd omdat ze in Gmunden am Traunsee in 1952 aangetroffen werden in de villa van Wittgensteins zuster Gretl – Margarethe Stonborough-Wittgenstein) bewaard gebleven zijn (cf. GTB, p. 163).

De dagboeknotities zeggen vooral wat in de Tractatus vrijwel onbesproken blijft en voegen daarmee een hele dimensie toe aan de Wittgenstein die voor velen ten onrechte alleen maar *de positivist Wittgenstein* is. De dagboeken – die hij als vrijwilliger in de Eerste Wereldoorlog aan het front schreef – vormden de basis van zijn latere Tractatus en een groot deel ervan (nl. die notities die in het begin van onze jaren negentig als Geheime Tagebücher uitgegeven werden en hun naam danken aan het feit dat Wittgenstein ze in ‘geheimschrift’ schreef) werd oorspronkelijk door Wittgensteins executeurs-testamentair (Rush Rhees, Elisabeth Anscombe en Georg Henrik von Wright) verdonkeremaand om het (foute) beeld van *de positivist Wittgenstein* ongeschonden te bewaren.

De Geheime Tagebücher bewijzen dat Wittgenstein op een bepaalde manier toch wel religieus was. Ze tonen ook aan dat hij zich aan het front meestal bijzonder depressief moet hebben gevoeld: “*Slecht geslapen (ongedierte). [...] Vreselijk warm. Het voedsel is niet te vreten. Misschien zal ik in de toekomst buiten de kazerne slapen. Aan David [Pinsent, pv] geschreven. Ik verlang naar een brief van hem om het contact met mijn vroegere leven niet kwijt te geraken. Niet gewerkt.*” (GTB 11.8.14) “*Heb het moeilijk! God bescherm me en sta me bij. Amen. Laat deze beker aan mij voorbijgaan. Maar Uw wil geschiede. Het werk heeft zich in mijn hoofd te slapen gelegd.*” (GTB 3.5.16) “*Worden beschoten. En bij elk schot krimpt mijn ziel in elkaar. Ik zou zo graag nog verder leven!*” (GTB 24.7.16). Dat de wereld zwart op wit geconfronteerd zou worden met het feit dat de ‘grote Oostenrijkse filosoof’ ook maar een mens was, strookte niet met de extreme hagiografische neigingen die het driespan Rhees-Anscombe-Wright koesterde. Dit verklaart waarom ze de Geheime Tagebücher nooit zelf publiceerden en het andere onderzoekers moeilijk maakten om de originele documenten in te kijken. Nog rond 1965 – bij de voorbereiding van de publicatie van de brieven van Wittgenstein aan Paul Engelmann – schreef Elisabeth Anscombe dat “*If by pressing a button it could have been secured that people would not concern themselves with his [Wittgensteins, pv] personal life, I should have pressed the button [...]*” (Engelmann, p. XIV).

Men kan zich afvragen hoe het komt dat Wittgenstein in de Tractatus zo terughoudend was over zijn religieuze ideeën, terwijl hij er in zijn (geheime) dagboeknotities zeer open over is. Een plausibele verklaring hiervoor geeft Franz Parak, een officier die als krijgsgevangene van de Italianen samen met Wittgenstein in het krijgsgevangenkamp van Monte Cassino zat. “*De dagboeken waren voor hemzelf bestemd, de Tractatus was openbaar. En het is nooit de bedoeling van de Tractatus geweest om te spreken over dingen waarover men niet spreken kan. Toen iemand van de Belgische radio [meer dan waarschijnlijk Frans Boenders; zie literatuuroverzicht, pv] mij in een interview hetzelfde vroeg, antwoordde ik: omdat de religie volgens Wittgenstein iets is waarover men niet kan spreken, maar dat men slechts kan tonen dat men religieus is.*” (GTB, p. 153-154 noot 2)

Ik ben mijn wereld

Wittgenstein schrijft in TLP 5.632 dat “*het subject [...] niet tot de wereld [behoort], maar [...] een grens van de wereld [is].*” En volgens TLP 5.641 is dit “*metafysische subject [...] niet een deel [van de wereld].*” Wittgenstein bedoelt hiermee dat het ‘Ik’ in zijn functie van waarnemer buiten ‘zijn’ wereld staat en dat alle materie aan de waarneming van de geest onderworpen en er als het ware het product van is (i.e. solipsisme). Daarom ook zegt hij dat het ‘Ik’ met ‘de wereld’ samenvalt (“*Ik ben mijn wereld.*”, TLP 5.63) en dat “*de grenzen van mijn taal [...] de grenzen van mijn wereld [betekenen].*” (TLP 5.6).

De (solipsistische) conclusie van Wittgenstein laat zich raden: de enige mogelijke wereld is noodzakelijkerwijs een waargenomen wereld. En ‘zijn wereld’ verschilt van alle andere werelden door het feit dat hij hem waarneemt en beschrijft met de taal waarover hij (en uitsluitend hij) beschikt. In de teksten van de Tagebücher wordt dit duidelijk: “*Wat heb ik met de geschiedenis te maken? Mijn wereld is de eerste en enige! Ik wil vertellen hoe ik de wereld aantrof. Wat anderen op de wereld mij over de wereld vertelden, is slechts een klein en ondergeschikt deel van de wijze waarop ik de wereld waarneem. Ik moet de wereld beoordelen, de dingen meten.*” (TB 2.9.16) Maar ook in materiële zin behoort de mens volgens Wittgenstein tot de wereld: “[...] *Het menselijk lichaam echter, met name mijn lichaam, is een deel van de wereld te midden van andere dingen, dieren, planten, stenen, enz. Wie dit inziet, zal niet geneigd zijn om zijn lichaam of het menselijke lichaam een bijzondere plaats in de wereld toe te willen kennen.*” (TB 2.9.16) En Wittgenstein gaat verder: “[...] *en eindelijk zie ik in, dat ook ik tot de wereld behoort [...]*” (TB 15.10.16).

Het onuitspreekbare dat zich toont

Dat Wittgenstein het in zijn Tractatus wel degelijk over de hele wereld wilde hebben, bleek al uit zijn brief aan Ludwig von Ficker. Maar Wittgenstein maakt een onderscheid tussen datgene waarover we kunnen spreken en het “*Unausprechliche*” dat “[*zich*] *toont*” (cf. TLP 6.522). Wilde hij immers met zijn Tractatus niet “*de grens [...] in de taal [trekken]*” (cf. *TLP, p. 9)? De filosofie, zegt Wittgenstein, zou zich uitsluitend moeten bezighouden met mensen erop te wijzen dat ze ‘onzin’ praten wanneer ze iets metafysisch proberen te zeggen, omdat de begrippen die het metafysische aspect willen uitdrukken niet gedefinieerd kunnen worden (cf. TLP 6.53).

In Wittgensteins wereld is er wel degelijk plaats voor ‘das Mystische’, alleen vindt hij dat de wetenschap niet moet proberen om dit via de wetenschappelijke methode in een formele taal uit te drukken: “*De hele moderne wereldbeschouwing berust op de dwaling dat de zogenaamde natuurwetten de verklaringen van de natuurlijke verschijnselen zijn. Dus blijven sommigen bij de natuurwetten staan als bij iets onaantastbaars, zoals de mensen vroeger bij God en Noodlot. [...] De Ouden zijn weliswaar in zoverre duidelijker dat ze een zuivere afsluiting erkennen, terwijl het bij het nieuwe systeem moet schijnen dat alles verklaard is.*” (*TLP 6.371-2) Wittgenstein heeft dus wel degelijk kritiek op het logisch-positivisme en onderkent de beperkingen ervan. Ook zijn latere uitspraken (ca. 1939-1941) die opgenomen zijn in de Vermischte Bemerkungen tonen dit aan: “*De mensen tegenwoordig geloven, dat de wetenschappers er zijn om hen te onderrichten, de dichters, musici et cetera om hen blij te maken. Dat deze laatsten hun iets hebben te leren; dit komt niet bij hen op.*” (VB, p. 36; *73) En ook: “*Wat een vreemde houding van de geleerden –: ‘Dat weten we nog niet; maar men kan het weten, en het is alleen een kwestie van tijd, dan zal men het weten!’ Alsof dat vanzelf zou spreken.–*” (VB, p. 40; *78)

De man met de Evangelien

Aan het front was het werk van Tolstoj voor Wittgenstein van groot belang. Wittgenstein ontdekte toevallig Tolstojs boek 'Het evangelie in het kort' in een boekenwinkeltje waar voor het overige alleen maar postkaarten te koop waren. Hij las het boek een paar keer en droeg het daarna altijd bij zich, waardoor hij op korte tijd de bijnaam 'de man met de Evangelien' verwierf. In zijn dagboek schrijft hij: *"Gisteren begon ik te lezen in Tolstojs 'Evangelie in het kort'. Een fantastisch werk. Het is echter nog niet precies dat wat ik ervan verwachtte."* (GTB 2.9.14) *"Gisteren niet helemaal zonder succes gewerkt. In Tolstoj veel nuttigs gelezen."* (GTB 3.9.14) *"[...] Ik werk dagelijks, de ene dag al wat meer dan de andere, maar steeds met volle overtuiging. Steeds weer zeg ik in mezelf de woorden van Tolstoj op: 'Der Mensch ist ohnmächtig im Fleische aber frei durch den Geist'. Moge de Geest in mij zijn! [...]"* (GTB 12.9.14)

Tolstoj zou Wittgensteins visie op religie en het christelijk geloof in belangrijke mate beïnvloeden en het valt dan ook niet uit te sluiten dat hetgene hij in de Tractatus over 'das Mystische' schrijft door Tolstoj geïnspireerd is. Ook Bertrand Russell deelt deze mening wanneer hij in december 1919 – nadat hij Wittgenstein in Den Haag ontmoet had om de Tractatus te bespreken – aan lady Ottoline Morrell schrijft: *"Ik bemerkte in zijn boek [de Tractatus, pv] al een vleugje mystiek, maar ik was werkelijk verbaasd toen ik vaststelde dat hij een volslagen mysticus geworden is. Hij leest Kierkegaard en Angelus Silesius en hij denkt er ernstig over om in het klooster te gaan. Het begon allemaal met de 'Varieties of Religious Experience' van William James, waarna het alleen maar erger werd tijdens de winter die hij alleen in Noorwegen doorbracht en waar hij bijna gek werd. Tijdens de oorlog gebeurde er dan iets eigenaardigs. In het stadje Tarnov in Galicië liep hij voorbij een boekenwinkeltje waar ogenschijnlijk alleen maar prentbriefkaarten verkocht werden. Hij ging toch binnen en vond er nog welgeteld één boek: Tolstoj over het Evangelie. Hij kocht het omdat er nu eenmaal niets anders was. Hij las en herlas het, en sindsdien droeg hij het boek altijd bij zich, zelfs toen ze onder vuur kwamen te liggen. Maar alles bij elkaar houdt hij minder van Tolstoj dan van Dostojevski (in het bijzonder 'Karamazov'). Hij is sterk doordrongen van de mystieke manier van denken en voelen, maar ik denk (althoewel hij het daarmee wellicht niet eens is) dat wat hem het meeste aanspreekt, het feit is dat de mystiek ervoor zorgt dat hij kan ophouden met nadenken. Ik geloof eigenlijk niet dat hij echt in het klooster wil gaan – dat is zomaar een idee van hem. Hij wil wel leraar worden. Hij gaf al zijn geld weg omdat hij vond dat aardse bezittingen toch maar een last zijn. Ik wou dat je hem gezien had."* (RKM, p. 82n)

De praktijk geeft de woorden hun betekenis

Al blijkt uit Wittgensteins geheime dagboeknotities dat hij religieuze gevoelens had, toch is er ook het inzicht dat er 'over God' niets gezegd kan worden. *"Theologie die op het gebruik van bepaalde woorden en frasen aandringt en andere verbant, maakt niets duidelijker (Karl Barth). Ze schermt zogezegd met woorden omdat ze iets wil zeggen en het niet weet uit te drukken. De praktijk geeft de woorden hun betekenis."* (VB, p. 85; *134) Wittgenstein geeft hier niet enkel te kennen dat de 'betekenis' van de woorden in een taal blijkt uit de manier waarop we ze gebruiken, maar benadrukt bovendien het 'onuitsprekelijke' van de religie. Volgens Paul Engelmann verschilt hij hiermee van de positivisten omdat deze laatsten *"niets hebben om over te zwijgen. Het positivisme beweert – en dit is zijn essentie – dat alleen datgene waarover we kunnen spreken van belang is. Terwijl Wittgenstein hartstochtelijk gelooft dat het enige belangrijke in het leven juist datgene is waarover me moeten zwijgen."* (Engelmann, p. 97) *"Is het spreken belangrijk voor de religie?"* vraagt Wittgenstein zich af. *"Ik kan me heel goed een religie voorstellen waarin er geen leerstellingen bestaan, waarin er dus niet gesproken wordt. Het wezen van de religie kan er ogenschijnlijk niets mee te maken hebben dat er gepraat wordt. Of beter: wanneer er gesproken wordt, dan is dit*

spreken zelf een onderdeel van de religieuze handeling en geen theorie. Het komt er dus ook helemaal niet op aan, of de uitgesproken woorden waar of vals of onzinnig zijn.” (WWK, p. 117)

Wittgenstein wijst op de tegenspraak die er schuilt in de uitspraak van de gelovige die ‘het geloof in God’ wetenschappelijk tracht te verwoorden. *“Een Godsbewijs zou eigenlijk iets moeten zijn waardoor men zich van het bestaan van God kan overtuigen. Maar ik stel me voor dat de gelovigen die zulke bewijzen geleverd hebben, hun ‘geloof’ met hun verstand wilden analyseren en erop grondvesten, hoewel ze zelf nooit door zulke bewijzen tot het geloof zijn gekomen. Iemand van het ‘bestaan van God overtuigen’ kan men misschien door een soort opvoeding, doordat men zijn leven zo en zo vorm geeft.”* (VB, p. 85; *135) “[...] bedenk”, zei Wittgenstein, *“dat christelijk zijn geen kwestie is van veel bidden; in feite wordt ons zelfs verteld om dit niet te doen. Als jij en ik een religieus leven willen leiden, dan moeten we niet over religie praten, maar onze manier van leven veranderen. Ik geloof dat je alleen maar door behulpzaam te zijn voor andere mensen uiteindelijk de weg naar God kan vinden.”* (Recollections, p. 114)

Het “onzegbare” is voor Wittgenstein van groot belang. Maar hij staat erop dat men het juiste instrument gebruikt om het te benaderen. Van een theorie die beweert “iets over God” te zeggen mag men op z’n minst verwachten dat ze ons “iets over God” zegt. Dit kan echter nooit het geval zijn. Wittgenstein vindt een religieuze theorie volslagen onbelangrijk en absoluut niet noodzakelijk om te geloven. *“Er zijn momenten waarop je geloof hebt – waarop je zegt: ‘Ik geloof’ – terwijl dit geloof toch allerminst berust op het soort feiten waar onze gangbare, alledaagse manier van geloven op pleegt te berusten.”* (*LLC, p. 134) *“Geloven in God kan, wat het ook mag zijn, niet een geloof zijn in iets dat we kunnen toetsen, of waarvoor we middelen kunnen vinden om het te toetsen.”* (*LLC, p. 142) Wat gezegd kan worden kan eenvoudigweg niet “over God” gaan (cf. Gabriel Marcel die in zijn ‘Journal métaphysique’ uit 1927 zegt dat “ce dont l’existence pourrait être démontré ne serait pas et ne pourrait pas être Dieu”). In het beste geval is het gezegde een bespiegeling over de manier waarop de mens over God denkt of met zijn visie op God omgaat.

In weerwil van zijn ideeën heeft Wittgenstein het in zijn teksten toch af en toe “over God”. Dat was wellicht onvermijdelijk. Maar Wittgenstein blijft zich ervan bewust dat wat hij “over God” zegt of schrijft uiteindelijk slechts betekenisloos kan zijn. Misschien was God voor Wittgenstein wel gewoon degene “die Hij is” (Exodus 3:14), maar waarover verder geen zinvolle uitspraak gedaan kan worden of hoeft gedaan te worden. Deze visie sluit nauw aan bij de zogenaamde ‘negatieve theologie’ (cf. GTB, p. 172).

Hoe Wittgenstein precies over religie en God dacht, wordt misschien nog het duidelijkst uit de woorden van Paul Engelmann, de architect waarmee hij het huis voor zijn zuster Gretl ontwierp en bouwde: *“Was Wittgenstein religieus? [...] Het idee van een God in de bijbelse betekenis, het beeld van God als de schepper van de wereld, heeft Wittgenstein amper beziggehouden [...] maar het idee van een Laatste Oordeel was voor hem een belangrijke zaak. ‘Wanneer we elkaar bij het Laatste Oordeel weerzien’ was één van zijn geijkte uitdrukkingen die hij tijdens heel wat gesprekken gebruikte op belangrijke ogenblikken. Hij sprak de woorden uit met een onbeschrijfelijke strakke blik in zijn ogen en met gebogen hoofd: het beeld van een man die tot het diepste bewogen was.[...] hij was nooit een mysticus die zich bezighield met mystiek-gelovige fantasieën. Hij dacht er niet aan om zich een beeld van de wereld aan genezijde voor te stellen (noch voor, noch na de dood) waarover we niet kunnen spreken. (Hij zegt in de Tractatus dat het feit van een leven na de dood niets kan verklaren.) [...] Hij ‘zag het leven als een opdracht’ [...] Bovendien beschouwde hij alle aspecten van dat leven, t.t.z. alle feiten, als een essentieel onderdeel daarvan; net zoals iemand die een wiskundig probleem voorgeschoteld krijgt niet moet proberen om zijn opdracht te vereenvoudigen door het probleem aan te passen.”* (Engelmann, p. 77 en 79)

Aanlopen tegen de grenzen van de taal

In zijn *Lecture on ethics* van 1929 – de enige lezing die hij ooit voor een ruimer publiek hield – neemt Wittgenstein de definitie van George Edward Moore over. Moore zegt in zijn ‘*Principia ethica*’: “*Ethiek is het algemene onderzoek naar wat goed is.*” (aangehaald in *LLC, p. 38) Wittgenstein breidt deze definitie echter zodanig uit dat ook de esthetica ertoe behoort (cf. *LLC, p. 38-39). Dat brengt ons terug tot het besluit dat hij in de *Tractatus* al formuleerde: “*Ethiek en esthetiek zijn Een.*” (TLP 6.421). Volgens Wittgenstein is de ethiek transcendentaal en laat deze zich niet uitspreken (cf. TLP 6.42-43). In de *Tagebücher* zegt hij hierover: “*Het is duidelijk dat ethiek niets met straf en beloning te maken heeft. [...] Nochtans moet er zoiets als een ethische beloning en een ethische straf bestaan, maar die moeten in de handeling zelf besloten liggen. [...] Wat is het objectieve kenmerk van een gelukkig en harmonisch leven? Het is natuurlijk duidelijk dat zo’n kenmerk, dat zich zou laten beschrijven, niet bestaat. Dit kenmerk kan niet fysisch, maar slechts metafysisch, transcendentaal zijn.*” (TB 30.7.16)

Wittgensteins ideeën over ‘het ethische’ liggen in het verlengde van wat hij over het solipsisme en over de religie zegt. Hij vraagt zich af, of “*er een ethiek bestaan [kan], wanneer er buiten mij geen levende wezens zouden bestaan?*” (TB 2.8.16) Als er daadwerkelijk zoiets als een ‘objectieve ethiek’ zou bestaan, dan moet dit wel het geval zijn. Maar volgens Wittgenstein is het duidelijk “*dat een wereld waarin slechts dode materie voorkomt, op zich goed noch kwaad is*” en daarom kan ook “*de wereld van de levende organismen op zich goed noch kwaad zijn.*” (TB 2.8.16) Anders gezegd: het goede en het kwade krijgen eerst betekenis door het *subject*. (cf. TB 2.8.16) En omdat het *subject* geen deel uitmaakt van de wereld, maar er de noodzakelijke bestaansvoorwaarde (“*eine Voraussetzung ihrer Existenz*”) van is, zijn ‘goed’ en ‘kwaad’ eigenschappen van het *subject* en niet van de wereld (cf. TB 2.8.16). Een theorie over de ethiek, zegt Wittgenstein, interesseert hem niet. “*Het ethische kan men niet leren. Wanneer ik iemand anders slechts met een theorie het wezen van het ethische verklaren kon, dan zou het ethische helemaal geen waarde hebben. Ik heb in mijn voordracht over ethiek uiteindelijk altijd in de eerste persoon gesproken: ik geloof dat dit essentieel is. Hier valt niets meer vast te stellen; ik kan alleen mezelf vertegenwoordigen en in de eerste persoon spreken. Voor mij heeft een theorie geen waarde. Een theorie geeft me niets.*” (WWK, p. 117)

Wittgenstein ziet in dat een absoluut waardeoordeel onmogelijk gegeven kan worden. In een boek dat de volledige beschrijving van de wereld zou bevatten – en daarmee alle relatieve waardeoordelen en ware wetenschappelijke beweringen – kan geen ethisch oordeel voorkomen. Wat erin beschreven wordt kunnen slechts de feiten zijn. En zelfs als de beschrijving van de feiten bij ons bepaalde emoties losmaakt (verdriet, woede,...), dan nog is er van ‘ethische proposities’ geen sprake. Want “*onze woorden, gebruikt zoals dat in de wetenschap gebeurt, zijn voertuigen, die uitsluitend in staat zijn zin en betekenis te bevatten en over te brengen; natuurlijke zin en betekenis. De ethiek is, als ze al iets is, bovennatuurlijk, terwijl onze woorden alleen maar feiten tot uitdrukking zullen brengen [...]*” (*LLC, p. 42). Wanneer we religieuze uitspraken (proberen te) doen, gebeurt net hetzelfde. En daarom verdwijnt de verwondering, niet omdat “*de wetenschap [bewezen] heeft dat er geen wonderen zijn*”, maar omdat “*een feit in de wetenschappelijke benadering niet als een wonder beschouwd wordt.*” (*LLC, p. 48) Over ethiek en religie kunnen we alleen maar ‘onzinnige’ uitspraken doen. Deze “*onzinnige uitdrukkingen [zijn] niet onzinnig [...] omdat [we] de aangewezen uitdrukkingen nog niet gevonden [hebben], maar [...] hun onzinnigheid [maakt] juist hun wezen [uit]*”. (*LLC, p. 49)

De zinloosheid van de poging om ethiek (en bij uitbreiding religie) in taal te willen uitdrukken wordt door Wittgenstein onderkend: “*[...] wat ik ermee wilde doen was niets anders dan de wereld te boven gaan, dat wil zeggen, de zinvolle taal te boven gaan. Die hele aandrang van mij [...] moest wel in botsing komen met de grenzen van de taal. Het is volmaakt en volstrekt hopeloos om op deze*

manier tegen de muren van onze kooi op te lopen. De ethiek [...] kan onmogelijk een wetenschap zijn. [...] Maar ze is de neerslag van een geneigdheid in de menselijke geest waar ik persoonlijk niets dan een diep respect voor kan voelen [...]” (*LLC, p. 49-50).

Vooraf bij Bertrand Russell wekte het nogal wat onbehagen dat Wittgenstein zoveel wist te vertellen over iets waarover zogenaamd niets te zeggen viel. In de door Wittgenstein afgekeurde inleiding bij zijn Tractatus schreef Russell: *“Wat twijfel doet rijzen is het feit dat Wittgenstein er ondanks alles in slaagt om een heleboel te zeggen over datgene wat niet gezegd kan worden. Zo suggereert hij bij de sceptische lezer de mogelijkheid dat er door een hiërarchie van talen of op een andere manier toch een uitweg mogelijk is. De hele ethica bijvoorbeeld, wordt door Wittgenstein naar de mystieke, onuitsprekbare regionen verwezen. Desondanks is hij in staat om zijn ethische ideeën tot uitdrukking te brengen. Zijn verdediging zou luiden, dat hetgene hij het mystieke noemt wel getoond, zelfs als het niet gezegd kan worden. Het is mogelijk dat dit argument sluitend is, maar wat mij betreft geef ik toe dat ik er een bepaald gevoel van intellectuele onbehaaglijkheid bij krijg.”* (TLP, p. 22)

Besluit

Samenvattend kunnen de hier besproken aspecten van Wittgensteins filosofie als volgt geformuleerd worden. Een deel van de werkelijkheid zal zich steeds aan onze taal blijven onttrekken en kan dus zelfs niet – zoals sommigen menen – “stamelend” vertolkt worden. Wittgenstein heeft daar in tegenstelling tot de positivisten helemaal geen moeite mee en beschouwt dit als een inherente eigenschap van de werkelijkheid en de taal. (Je zou kunnen zeggen dat er tussen taal en werkelijkheid geen eenduidige relatie bestaat: voor elk element van de werkelijkheid is er niet precies één element van de taal dat ermee overeenstemt. Er bestaan enerzijds elementen van de werkelijkheid met meerdere vertegenwoordigers in de taal, terwijl er omgekeerd elementen van de taal bestaan met meerdere vertegenwoordigers in de werkelijkheid. Anderzijds bestaan er elementen van de werkelijkheid zonder vertegenwoordigers in de taal.)

Wittgenstein aanvaardt de beperktheid van de taal en de complexiteit van de werkelijkheid. Hij meent dat wat niet gezegd eventueel wel getoond kan worden. Zo is “de kunst” bijvoorbeeld in staat om dingen te tonen en duidelijk te maken die niet in taal te vatten zijn. Terwijl de positivisten volhouden dat de hele werkelijkheid uiteindelijk formeel beschreven zal kunnen worden (en dat wat niet beschreven kan worden niet tot de “formele” werkelijkheid behoort), aanvaardt Wittgenstein dat het inzicht in de werkelijkheid via de taal nooit “totaal” kan zijn, dat m.a.w. niet alles “kenbaar” is. Het inzicht in de werkelijkheid dat niet via de taal tot ons komt noemt Wittgenstein “das Mystische” (het mystieke). Hiertoe behoren o.a. de religie, de ethiek en de esthetiek.

Volgens mij bestaat de voornaamste conclusie van Wittgensteins ideeën erin, dat wetenschap en religie twee complementaire aspecten van één werkelijkheid ‘beschrijven’ en ‘tonen’, en dus onverenigbaar zijn. Elke poging tot het verenigen van beide dient dan ook bij voorbaat als zinloos beschouwd te worden.

Patrick Vanhoucke
Antwerpen / Brussel / Berlijn
26 juni - 14 augustus 1998

Literatuur

De werken van Wittgenstein waaraan ik in dit artikel refereer zijn min of meer in volgorde van hun ontstaan opgesomd. Voor de vertalingen van de aanhalingen in het Nederlands deed ik overwegend een beroep op de bestaande vertalingen van Wittgensteins werk. In deze gevallen werd zowel de plaats van de oorspronkelijke tekst, als die van de vertaling aangegeven (vertalingen met een * asterisk). In alle andere gevallen heb ik de citaten zelf in het Nederlands vertaald.

- RKM Letters to Russell, Keynes and Moore / Ludwig Wittgenstein ; edited with an introduction by G.H. von Wright, assisted by B.F. McGuinness. - Oxford : Basil Blackwell, 1974. 190 p. - ISBN 0-631-15180-X.
- TB Schriften / Ludwig Wittgenstein. - Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 1960. - 546 p. Bevat: Tractatus logico-philosophicus ; Tagebücher 1914-1916 ; Philosophische Untersuchungen.
- GTB Geheime Tagebücher 1914-1916 / Ludwig Wittgenstein ; [herausgegeben und dokumentiert von Wilhelm Baum] ; [Vorwort von Hans Albert]. - 3. Auflage. - Wien : Turia und Kant, 1992. - 188 p. : ill. - ISBN 3-85132-011-5.
- TLP Tractatus logico-philosophicus / by Ludwig Wittgenstein ; [with an English translation by C.K. Ogden] ; with an introduction by Bertrand Russell. - [5th ed.]. - London : Routledge, 1998. - 208 p. - Met trefwoordenregister. - ISBN 0-415-05186-X.
- *TLP Tractatus logico-philosophicus / Ludwig Wittgenstein ; vertaald en van een nawoord en aantekeningen voorzien door W.F. Hermans. - Vijfde druk. - Amsterdam : Athenaeum-Polak en Van Genneep, 1989. - 188 p. - (Baskerville serie). - ISBN 90-253-1533-X.
- WV Wörterbuch für Volksschulen / Ludwig Wittgenstein ; mit einer Einführung herausgegeben von Adolf Hübner, Werner und Elisabeth Leinfellner. - Wien : Hölder-Pichler-Tempsky, 1977. - XXXVIII, 42 p. - (Schriften der österreichischen Wittgensteingesellschaft). Facsimile van de oorspr. uitg. van 1926. - ISBN 3-209-00191-X.
- WWK Ludwig Wittgenstein und der Wiener Kreis : Gespräche, aufgezeichnet von Friedrich Waismann / aus dem Nachlaß herausgegeben von B.F. McGuinness. - Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1989. - 266 p. : ill. - (Ludwig Wittgenstein Werkausgabe ; 3). ISBN 3-518-57991-6.
- LWL Wittgenstein's lectures : Cambridge, 1930-1932 / from the notes of John King and Desmond Lee ; edited by Desmond Lee. - Reprint. - Chicago : University of Chicago Press, 1989. - XX, 124 p. - ISBN 0-226-90440-7.
- *LLC Colleges : over ethiek, esthetica, psychologie en religieus geloof / Ludwig Wittgenstein ; vertaling van Henriët Plantenga ; inleiding van H.G. Hubbeling. - Meppel : Boom, 1979. 160 p. - (Boom klassiek ; 22). - Vert. van 'Wittgenstein's lecture on ethics' (1929) en 'Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief' (1938-1946). ISBN 90-6009-388-7.

VB Vermischte Bemerkungen = Culture and value / Ludwig Wittgenstein ; herausgegeben von Georg Henrik von Wright = edited by G.H. von Wright ; unter Mitarbeit von Heikki Nyman = in collaboration with Heikki Nyman ; translated by Peter Winch. - Reprinted amended second edition. - Oxford : Blackwell, 1992. - [XI], 94, 87e p.
ISBN 0-631-13059-4.

*VB Losse opmerkingen / Ludwig Wittgenstein ; een keuze uit de nalatenschap door Georg Henrik von Wright met medewerking van Heikki Nyman ; inleiding: Patricia de Martelaere ; vertaling: Willem de Rooter en Wim Stange. - Amsterdam : De Balie, 1992. - 148 p. (Fenestra ; 2). - ISBN 90-6617-088-3.

Ludwig Wittgenstein / par Christiane Chauviré. - [S.l.] : Seuil, 1989. - 288 p. : ill. (Les contemporains ; 5). - ISBN 2-02-010555-5.

Letters from Ludwig Wittgenstein : with a memoir / Paul Engelmann ; translated by L. Furtmüller ; edited by B.F. McGuinness. - Oxford : Basil Blackwell, 1967. - XVI, 152 p. ISBN 0-631-10540-9.

Wittgenstein / Etienne Kuypers (red.). - Kapellen : DNB/Pelckmans, 1991. - 266 p. (Kok Agora monografieën). - ISBN 90-289-1601-6.

Over Wittgenstein gesproken : gesprekken met Adolf Hübner en Allan Janik, Brian McGuinness, Franz Parak, Elisabeth Anscombe, Anthony Kenny, Georg Henrik von Wright, Max Black, Jaako Hintikka, Herbert Spiegelberg, Norman Malcolm, Jacques Bouveresse / samengesteld door Frans Boenders. - Baarn : Wereldvenster, 1978. - 110 p. ISBN 90-293-9666-0.

Recollections of Wittgenstein / Hermine Wittgenstein, Fania Pascal, F.R. Leavis, John King, M.O'C. Drury ; edited by Rush Rhees ; with an introduction by Norman Malcolm. Oxford : Oxford University Press, 1984. - XX, 236 p. - ISBN 0-19-287628-7.